УДК 821.512.145

Абдулкадир Чекич

АЯЗ ГЫЙЛӘҖЕВ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ МӘДӘНИ ГЕГЕМОНИЯ ТЕМАСЫ

В представленной работе анализируются повести Аяза Гилязова «В пятницу вечером» и «Три аршина земли» с позиции навязывания советского режима татарскому народу согласно теории культурной гегемонии Антонио Грамши.

Ключевые слова: Аяз Гилязов, культурная гегемония, татарская литература, «Три аршина земли», «В пятницу вечером».

Италия галиме Антонио Грамши «мәдәни гегемония» теориясен тәкъдим итә. Ул үзенең «Тоткын дәфтәрләре» исемле эсселар җыентыгында гегемонияне субалтерннар, ягъни буйсынучылар өстеннән идеологик хакимлек итү дип билгели. Аның мәдәният турында көчләп тагылган яки норма буларак кабул ителгән күзаллаулары колониаль һәм постколониаль җәмгыятьләр белән бәйле, шулай ук антиколониаль хәрәкәт өчен үзәк проблемага әверелә. Аяз Гыйләҗев совет режимы изүе астында яшәүчеләр турында күпсанлы романнар һәм хикәяләр яза. Геройлар һәм вакыйгалар ярдәмендә ул Икенче бөтендөнья сугышыннан соңгы идеологик өстенлек итүче җәмгыятьне тасвирлый. Язучы романнарында төрле образлар аша, аеруча «Җомга көн кич белән» әсәрендә һәм башкаларда татар җәмгыятенең Совет хакимияте идеологик басымына каршы көрәшергә һәм үзенең милли рухын кире кайтарырга тырышуын күрсәтә.

Аяз Гыйләҗев 1928 елның салкын гыйнвар көнендә туа. Аның балачагы Югары Баграж авылында үтә. Бу авылга әтисен эш буенча җибәрәләр һәм алар шунда урнашып кала да. Әсәрләрендә А. Гыйләҗев бу авылны бик яратып искә ала. Ул чиркәү каршындагы йортта торган Әндриян дәдәйләрдә яшәүләре турында яза. Йорт артында зур гына бакча була, бакча башында Метри елгасы ага. Әтисе химия һәм биология укыта, бакчаларында помидор, кыяр, кишер һәм хәтта кавын-кабак та үстерә. Аяз Гыйләҗев «Балачак сукмаклары» истәлекләрендә бу авылның үзе өчен бик мөһим урын булганын искәртеп үтә: «Минем татлы, кадерле балачак истәлекләрем Җир шарының шушы нәни ноктасы белән бәйләнгән. Каршыда – бакча, уңда – мәктәп биналары, мәктәп каршысындагы киң генә мәйдан – миңа – шактый елгыр малайга – яшәү серләрен ачып биргән кадерле урыннар иде». Югары Баграж авылы малайның дөньяны танып-белүендә, үзенең татар, мөселман тамырларын аңлауда зур роль уйный.

А. Гыйләҗев Владимир Ульянов-Ленин, Лев Толстой кебек студентлары белән данлыклы булган Казан университетында

укый. Ләкин ул, татар теле һәм әдәбияты бүлегендә укуын ташлап, эшли башлый һәм сәяхәт итә. Соңрак, укуга кире кайткач, 1950 елда аны кулга алалар. Язучы бераз Казан төрмәсендә утыра, аннан Казахстанга, ГУЛАГ лагерьларына озатыла, биш ел гомере төрмә һәм лагерьларда үтә.

Язучы университетта укыганда әдәби клубка йөри. Биредә алар советлар илендә тормыш һәм сәясәт турында сөйләшәләр. Ләкин араларыннан берәүгә А. Гыйләҗевның фикерләре ошамый, ул аларны җитәкчеләргә җиткерә, әдипне, Сталинга каршы эш алып баруда гаепләп, кулга алалар. Сөргендәге тормышын ул «Ягез, бер дога» әсәрендә тасвирлый.

Иреккә чыккач, А. Гыйләҗев университетта укуын дәвам итә, театр белән кызыксына башлый һәм берничә пьеса яза. Әсәрләрендә ул совет идеологиясе яклы булып тоелса да, аның иҗаты башкаларныкыннан аерылып тора. Язучы совет сәясәтенә һәм Ленин-Сталин культына дан җырлаудан баш тарта, төп игътибарын татар халкының милли үзенчәлекләренә һәм татарларның большевиклар революциясеннән соңгы тормышына юнәлтә.

Антонио Грамши XX гасырда хакимлек структурасы һәм эшче сыйныфның урынын билгеләү өчен мәдәни гегемония теориясен тәкъдим итә; аның фикеренчә, хакимлек һәм хакимлек өчен көрәш һәрвакыт системада зур үзгәрешләр ясарга һәм шул ук вакытта аларны булдырмый калырга сәләтле фикер ияләре һәм идеология тирәсендә бара. Мәдәни гегемония термины хакимлек итүче сыйныфның үзенең иҗтимагый, рухи, сәяси һәм мәдәни кыйммәтләрен буйсынучыныкыннан өстен куюын белдерә. Хакимлек итүче катлауның юнәлеше яки идеологиясе халыкның күпчелеге тарафыннан кабул ителә. Шуннан чыгып, мәҗбүри тагылган идеология, җәмгыятьнең гадәти асылы буларак, тормышка ашырыла. Грамши: «Безнең эзләнүләрнең методологик критерие иҗтимагый группаның өстенлек итүе ике төрле юл – "өстенлек итү" һәм "интеллектуаль һәм мораль җитәкчелек итү" юлы белән башкарылуына нигезләнә» – ди [Gramsci, p. 193]. Шуңа күрә «интеллектуаль һәм мораль лидерлык»ның өстенлеге мәдәни гегемониянең үзен гәүдәләндерә. Моның белән генә чикләнмичә, Грамши гегемония урнаштыру өчен мөһим булган сәяси һәм гражданлык җәмгыятьләрен аерып карый. Бер яктан, гегемония аңа ярдәм итүче гражданлык җәмгыяте аша өстен группалар тарафыннан тормышка ашырыла, икенче яктан, өстенлек итүгә сәяси җәмгыять яки, Грамши билгеләмәсе белән атасак, «дәүләт» аша ирешелә. Мәдәни гегемониягә килгәндә, Грамши: «Интеллигенция – иҗтимагый гегемониянең һәм сәяси хакимиятнең буйсыну функциясен тормышка ашыручы өстенлек итүче "депутатлар" группасы» [Gramsci, p. 145]. Нигездә, гражданлык җәмгыяте һәм интеллигенция буйсынучының гегемониягә ризалыгына этәргеч булып торалар. Буйсынучылар тарафыннан

ризалык билгеләре сизелмәсә яки ризалык бөтенләй булмаса, гегемония хакимият тарафыннан мәҗбүри башкарыла.

Бер яктан, Грамшиның мәдәни гегемониядә ризалык бирү идеясен уңай дип санарга да мөмкин, әмма гегемония максатчан рәвештә буйсынучы өчен уңайлы һәм файдалы күренеш буларак тәкъдим ителә. Холл, буйсынучының «рөхсәт итүе» хакимлек итүчеләр өчен кирәк, дип каршы чыга, чөнки моңа ирешсә генә дәүләт ризалык бирә ала, ди. Аның фикеренчә, хакимлек итүче сыйныф буйсынучыдан өстенлеккә идарә аша гына түгел, ә төрле өлкәләрдә җитәкчелек итү аша да ирешә. Мәсәлән: дин, белем һәм гаилә. Әлеге институтлар сыйнфый көрәшне тәшкил итә һәм буйсынучыны буйсынырга мәҗбүр итә [Hall, Jefferson, p. 42].

Грамши гражданлык җәмгыятен өстенлек итүче сыйныф барлыкка китерү өчен иң яхшы форма дип саный. «Грамши буенча, структурадагы аерма гражданлык/сәяси яки шәхси/җәмгыяви өлкәләрдә генә түгел, гегемония/өстенлек итүдә дә чагылыш таба. Аерым җәмгыятьләрдә бу иҗтимагый контроль төре балансста да булырга мөмкин» [Femia, p. 29]. Әмма һәрвакыт үзләренең мәдәниятләре башкалардан аерылып торуын аңлаучы һәм хакимияткә каршы чыгучы төркемнәр һәм сыйныфлар очрый.

Ләкин иң куәтле сыйныфларның мәнфәгатьләрен яклаучы структуралар эчке яктан ничек кенә катлаулы булмасыннар, башкалардан һәрвакыт иҗтимагый һәм мәдәни яктан өстенлек итәчәкләр. Өстенлек итә торган мәдәният үзен *бердәнбер мәдәният* буларак тәкъдим итә. Ул башкаларга чикләр билгеләргә һәм аларны үз кысаларында тотарга тырыша. Аның дөньяга карашы, әгәр кире кагылмаган булса, иң дөрес, универсаль мәдәният булып санала. Башка мәдәни конфигурацияләр өстенлек итүчегә буйсынып кына калмаячак, ә аның белән көрәшергә, үзгәртергә һәм хәтта аны югары позициядән бәреп төшереп, үз *гегемониясен* алга үткәрергә тырышачак [Hall, Jefferson, p. 11].

1917 елда Россия Империясе Советлар Союзы барлыкка килү белән җимерелә. Әмма татарлар русларга күптән, XVI гасырда, Явыз Иван Казан ханлыгын яулап алганнан бирле буйсындырылган була. Совет режимы төрле мәдәниятләргә, шулар рәтендә татарларга, тәэсирен көчәйтә генә, мәгариф, матбугат өлкәсендә Совет хакимияте үз карашын тага. Аяз Гыйләҗев әсәрләрендә Икенче бөтендөнья сугышыннан соңгы Совет Татарстаны сурәтләнә. Биредә язучы татар халкының Советлар Союзының мәдәни гегемониясе белән көндәлек көрәшен тасвирлый. А. Гыйләҗев халыкның сугыштан соңгы халәтен бик оста сурәтли, ул әсәрләрендәге күпсанлы геройлар аша татарларның үз йөзен саклап калырга омтылышын күрсәтә. Ә иң мөһиме, Советлар Союзының кырыс цензурасына карамастан, А. Гыйләҗев татар мәдәниятен үстерү турында яза. Әдип Совет гегемониясенә каршы чыга, ул идарә итү сәясәтен

һәм буйсынучы сыйныф формалаштыручы сәясәтне тәнкыйтьли. Үзенең фикерләре аркасында ул биш ел гомерен төрмәләрдә һәм лагерьларда уздыра. А. Гыйләҗев иҗаты белән татар җәмәгатьчелегендә тарихка кереп калырлык ачыш ясый.

Язучы «Өч аршин җир» повестендә, хакимият тарафыннан каршылыклар булуга карамастан, үзеңнең мәдәниятеңне, туган илеңне онытмауның мөһимлеген сурәтли. Әсәр геройларының берсе Мирвәли – совет режимының коллективизация корбаны. Мирвәли, җирләре хакимият тарафыннан тартып алынгач, барысын да онытыр өчен, үч итеп туган җиреннән китә. Аның бу гамәле совет деидентификация процессы нәтиҗәсе, Мирвәлинең туган җире турында истәлекләре – аны үзенең тамырлары, мәдәнияте белән бәйли һәм онытырга ирек бирми. Мирвәли җиңел генә үзенең үткәнен сызып ташлый алмый: «Карыйм. Олаулар тора... Иген исе килә!.. Бодай исе!..Күкрәкләр киңәеп китте... Кыр эшен ярата идем бит мин, гомерем иген игеп үтәр дип уйлый идем. Инде тегендә, туган җирдә, мине мәхрүм иткәннәр икән, ичмасам монда ашлык арасында булыйм дип кердем мин тегермәнгә! Гел ашлык арасында!» [Гыйләҗев, б. 60–61].

Мирвәли хәтерен сызып ташларга омтыла, хәтта үзенең кайда туып-үскәнен дә онытырга теләсә, хатыны Шәмсегаян, киресенчә, рухи кыйммәтләрне сакларга тырыша, Хәтер мәдәниятне саклаучы мөһим фактор булып тора һәм рухи кыйммәтләрнең яшәешенә хезмәт итә. Мирвәли хәтер аркылы һәрвакыт үзенең үткәне белән бәйләнештә яши. Тегермәндә алар өчәү эшли, бер-берсе белән таныш түгелләр, бер-берсенә шәхси сораулар да бирмиләр, алар җансыз кебек. Ярма тартып, Мирвәли үзенең үткәненнән качарга теләсә дә, һәрвакыт ярманы кулына алгач, ул үз-үзеннән «Карачура басуларында үскән ашлык түгелме икән» дип сорый.

Үпкә хисләрен онытып, Мирвәли, хатыны Шәмсегаянны күмәр өчен, туган авылына кайтырга тиеш. Ул авылда берни дә үзгәрмәгәндер кебек, ләкин: «Инеш аръягында үзгәреш!.. Таллык белән тау арасында Мирвәли исемнәрен дә белмәгән әллә нихәтле машиналар канатларын, яңакларын ялтыратып тезелешеп торалар. Авылның механизациясе шунда икән. Хәзергә алар ял итә. Арырак бензин баклары, әллә нинди подваллар, сарайлар... Колхоз үскән, димәк» [Гыйләҗев, б. 94]. Кайчандыр Мирвәлинеке булган җир хәзер Советлар Союзы индустриализациясе яңа сәясәтенең бер өлеше булса да, бу җир аның тамырлары, үткәне белән бәйле. Бу җир аңа ата-бабаларыннан калган, ул аның мәдәнияте, рухи кыйммәтләре символы булып тора.

«Җомга көн кич белән» әсәрендә Аяз Гыйләҗев ерак тарихка мөрәҗәгать итә, аерып әйткәндә, XVI–XVII гасырларда татарларны көчләп чукындыру чорына. Бу төркем татарларны «керәшеннәр» дип атыйлар. «Хәнифәнең ире мәктәп директоры Игнат Белов керәшен иде.

Хәнифә, Явыз Иван хатасын төзәтергә теләп, аңа Идрис дип эндәшә иде» [Гыйләҗев, б. 71]. Явыз Иван, Казан ханлыгын яулап алгач, татарлар русларга буйсындырылалар һәм, христиан динен кабул итсеннәр өчен, аларны төрле яклап кысрыклыйлар. Шулай да, керәшен татарлары тулысынча руслашмый, алар татар теленең диалектында сөйләшә һәм татар йолаларын үтәп яши. «Җомга көн кич белән» әсәрендәге Хәнифә дә бу вакыйганы тарихи фаҗига буларак кабул итә, ире Игнатның ата-бабаларының христианлашуын тарих хатасы дип саный һәм үзенчә моны төзәтергә тырыша. Хәнифә иренең элеккеге фамилиясе Билаловны куллана.

«Җомга көн кич белән» әсәрендә чагылыш тапкан зур тарихи вакыйгаларның тагын берсе – 1917 елгы большевиклар революциясе. А. Гыйләҗев татарларның русларга буйсынуын тәнкыйть итә. «Революция өчен башларын салган ата-бабаларыбыз безне кичерерме? Байларны һәм җирбиләүчеләрне бәреп төшергән ата-бабаларыбыз безне кичерерме? Кичермәс!» [Гыйләҗев, б. 30]. Язучы бу сүзләре белән большевиклар революциясенең, «Өч аршин җир»дәге Мирвәли мисалында күренгәнчә, татарларга беркайчан да файда китермәгәнен аңлатырга тели. Революция нәтиҗәсендә татарлар күбрәк мөлкәтләрен югалталар, колхозлаштыру корбаннарына әвереләләр. А. Гыйләҗев совет цензурасыннан качу өчен революцияне сурәтләгәндә аны уңай яктан тасвирласа да, үз фикерен авырлыкларны-газапларны тасвирлау аша җиткерә.

Мәдәни гегемония урнаштыруда мәгариф һәм белем бирү оешмалары зур көчкә ия. Грамши мәдәни гегемониядә интеллегенциянең роле зур булуын күрсәтә һәм ул мәгарифне өстенлек итүче фикер формалаштыручы оешма дип саный. Шулай да, белем танып-белү үсешенә дә тәэсир итә. А. Гыйләҗев әсәрләре буенча белем – буыннан-буынга күчеп килгән традицияләрне сакларга һәм колониаль идеологиядән котылырга ярдәм итүче, кешене рухи үстерүче чара, ул өстенлек итүче идеология тарафыннан билгеләнми. А. Гыйләҗев «Җомга көн кич белән» әсәрендә мәдәни кыйммәтләрне саклау өчен буыннар арасындагы бәйләнешнең ныклыгы мөһимлеген ассызыклый. Бибинур хәзер балаларның моннан дистә еллар элек уйнаган уеннарны уйнамавын искә ала: «Балалар хәзер качышлы уенын уйнамыйлар» [Гыйләҗев, б. 148]. Ул әлеге күренешнең сәбәпләрен эзли. «Мәсәлән, син балалар бакчасында эшләгәндә аларга кайсысын уйната идең» [Гыйләҗев, б. 148]. Ләкин җавап табылмый. Бала кече яшьтән үк үзенең милли кыйммәтләрен белеп үсәргә тиеш. Шуңа күрә А. Гыйләҗев мәҗбүри тагылучы идеология урынына белем бирүдә милләтенең рухи кыйммәтләрен күрергә тели. Әгәр балалар милли уеннар уйнап үссәләр, киләчәктә алар гегемонияне түгел, ә үз мәдәниятләрен танып-беләчәкләр. Белемле киләчәк буын мәдәни, рухи яктан аңлырак булачак.

А. Гыйләҗев «Берәү» хикәясендә бер-берсенең ышанычын аклар өчен зур авырлыклар аша үткән ана белән аның улы мөнәсәбәтләренә басым ясый. Исхак шәһәргә укырга китә, әнисе Маһибәдәр авылда торып кала. Әнисенең хатларын укый алыр өчен Исхак гарәп имлясен өйрәнә. Ул аны яшертен өйрәнә, чөнки бишенче сыйныфта укыганда укытучысы Мәрдия апа бөтен иптәшләре каршында аның гарәп хәрефләре куллануыннан көлгән була. Әнисе улын гарәп хәрефләре белән язарга өйрәтә. Малай коймаларга, мәктәп парталарына «Исхак» дип яза башлый. Мәрдия апа аны, мулла булырга җыенасыңмы әллә, дип, иптәшләре каршында мыскыл итә һәм директорга алып керә, малайны Коръән хәрефләрен белгәнгә ачуланалар [Гыйләҗев, б. 118].

А. Гыйләҗев татарларның, совет гегемониясе кириллица керткәнче, гарәп алфавиты куллануы турында яза. Югарыда китерелгән мисалдан күренгәнчә, совет белем бирү системасы башка мәдәниятләргә, аеруча дин белән бәйле мәдәниятләргә яшәргә ирек бирми. Исхакны кече яшьтә үк татар мәдәниятен белгәне өчен җәзалыйлар, мыскыл итәләр, шуңа күрә, тагын көлкегә калмас өчен, ул, үскәч тә, гарәп алфавитын качып өйрәнә. Бу – мәдәни гегемониядә мәктәпнең, белем бирү оешмаларының башка идеологияләрне юкка чыгарып, социаль элита идеологиясен көчләп тагуының ачык мисалы. Гарәп хәрефләре Исхакның советлар юкка чыгарырга теләгән татар җаны, мәдәни идеологиясе һәм дини тамырлары символы булып тора.

Советлаштыру процессы динне кире кага; А. Гыйләҗев «Мәхәббәт һәм нәфрәт турында хикәят» әсәрендә коммунистларның дини кыйммәтләрне җимерүләрен тасвирлый.

Алар мәчетне клубка әйләндерергә телиләр. Моның өчен манараны кисәргә кирәк. Мәчеттә яшьләрнең кызыл почмагын манараны кисмичә дә ясап була бит. Хәбибрахман абзый шулай уйлый. «Әйдәгез, тимик, – ди ул. – Сез кешеләрнең җанын тәрбияләргә телисез, ләкин яңа кешене җимереп тәрбияләп булмый. Манара безгә зыян салмый, аны безнең бабаларыбыз төзегән...» [Гыйләҗев, б. 24].

Хәбибрахман абзыйны беркем дә тыңларга теләми, киресенчә, аның каршылыгын тәнкыйтьләүчеләр дә табыла. «Манараны председатель югында, төнлә кисәләр. Ул чорда яшьләр тынгысыз иде, аеруча шәһәрдән кайтканнары. Бу манара вакыйгасыннан соң председатель эшеннән алынды» [Гыйләҗев, б. 24].

Хәбибрахман ата-бабалардан калган мирасны саклап калырга тырыша. Манара Хәбибрахман һәм авылда яшәүче башка татарларга тамырларын, кайдан чыгышын хәтерләтеп тора.

Гегемония басымына карамастан, А. Гыйләҗев өчен бердәмлек һәм туган җир темалары өмет чыганагы булып хезмәт итә. Язучы «Берәү», «Җомга көн кич белән», «Өч аршин җир» әсәрләре аша Советлар Союзы мәдәни гегемониясенең тәэсирен күрсәтә. А. Гыйләҗев татар

халкы өчен милли рухның һәм хәтернең мәдәни гегемониягә каршы көрәштә көчле булуын ассызыклый.

Әдәбият

Noaman G. Ali. Reading Gramsci through Fanon: Hegemony before Dominance in Revolutionary Theory. Rethinking Marxism.

Gıylecev Ayaz. Bir Avuç Toprak / Trans. Fatih Kutlu. İstanbul: Sütün Yayınları, 2011.

Гилязов Аяз. Вернись к истоку // Гилязов А. Девичьи письма / пер. М. Ганиной. М.: Современник, 1973. С. 49–152.

Ğıylecev Ayaz. Cuma Günü, Akşam... / Trans. Fatih Kutlu. Ankara: Bengü, 2013.

Gramsci Antonio. Selections from Prison Notebooks of Antonio Gramsci. London London; ElecBook, the Electric Book, Web, 1999.

Femia Joseph. Gramsci's Political Thought Hegemony, Consciousness, and the Revolutionary Process. Oxford: Kalderon Press, 1981.

Hall S. and Jefferson T. Resistance through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain. Taylor & Francis, 2006.

Абдулкадир Чекич,
фәннәр кандидаты, Газиантәп, Төркия